

1915

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԹՈՒՐՔԻԱՅՈՒՄ

ՎԵՐԱԴՐԱԾՆԵՐԻ
ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՓԱՍՏԱՁՂԹԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԷՐԶՐՈՒՄԻ, ԽԱՐԲԵՐԴԻ,
ԴԻԱՐԲԵՔԻՐԻ, ՍԵԲԱՍՏԻԱՅԻ,
ՏՐԱՂԻՉՈՆԻ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐ
ՊԱՐՍԿԱՅԱՅՔ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՐԿԻՎ

**ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՕՄՄԱՆՑԱՆ ԹՈՒՐՔԻԱՅՈՒՄ**

ՎԵՐԱՊՐԱԾՆԵՐԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ՀԱՏՈՐ III

**ԷՐԶՐՈՒՄԻ, ԽԱՐԲԵՐԴԻ, ԴԻԱՐԲԵՔԻՐԻ,
ՍԵԲԱՍՏԻԱՑԻ, ՏՐԱՊԻՉՈՆԻ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐ
ՊԱՐՍԿԱՀԱՅՔ**

Գ(566)

Հ -28

ՀՏԴ 941 (479.25)

ԳՄԴ 63.3 (22) 52

Հ 282

Գլխավոր խմբագիր, հեղինակ և կազմող՝

պատմական գիտությունների դոկտոր Ամատունի Վիրաբյան

Հեղինակ և կազմող՝

պատմական գիտությունների թեկնածու Գոհար Ավագյան

Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում:

Հ 282 Վերապրածների վկայություններ: Փաստաթղթերի ժղովածու / Գլխավոր խմբագիր Ա. Վիրաբյան.- Եր.: Հայաստանի ազգային արխիվ, 2012. Հատոր III: Էրզրումի, Խարբերդի, Դիարբեքիրի, Սերբաստիայի, Տրապիզոնի նահանգներ, Պարսկահայք. - 496 էջ:

Փաստաթղթերի ժղովածուի սույն հատորում ներկայացված են Հայոց մեծ եղեռնի վերապրածների վկայությունները, որոնցում անժխտելի փաստերի հիման վրա բացահայտված են թուրքական իշխանությունների կողմից 1915թ. Էրզրումի և Խարբերդի նահանգներում, ինչպես նաև Դիարբեքիրի, Սերբաստիայի և Տրապիզոնի նահանգների առանձին բնակավայրերի հայ բնակչության ոչնչացմանն ուղղված ծրագրերը և իրականացրած գործողությունները, տեղահանությունը, կազմակերպիչները և իրականացնողները, հայ բնակչության կրած կորուստները: Ներկայացված է նաև 1914թ. թուրքական զորքերի կողմից պարսկահայերի շրջանում իրականացրած ջարդերի մասին փաստերը:

Ժողովածուն հասցեագրված է պատմաբաններին, քաղաքագետներին, ցեղասպանագետներին, հայոց պատմությամբ հետաքրքրվողներին:

ԵՐԵՎԱՆ ԳՐԱԿԱՐԱՎ.

Զ 313 78

50026 793

ՀՏԴ 941 (479.25)

ԳՄԴ 63.3 (22) 52

ISBN 978-9939-839-07-3

© Հայաստանի ազգային արխիվ, 2012

**Հայաստանի ազգային արխիվը
իր շնորհակալությունն է հայտնում
«Վան» հասարակական կազմակերպությանը
ազգանվեր գործունեության՝
սույն ժողովածուի
նախապատրաստման ու հրատարակման
ֆինանսավորման համար**

Ա Ռ Ա Զ Ա Բ Ա Ն

Էրզրումի (Կարնո) նահանգը՝ Օսմանյան կայսրության վարչատարածքային միավոր Արևմտյան Հայաստանում, էրզրում կենտրոնով, կազմավորգել է 1514-1534 թվականներին: 16-20-րդ դարերում հիմնականում ընդգրկում էր Բարձր Հայքի մեծ մասը, առանձին շրջաններ՝ Տայքից, Այրարատից, Տուրուբերանից, Աղձնից և Փոքր Հայքից: Հյուսիսայինից սահմանակից էր Տրապիզոնի, Հարավայինից՝ Դիարբեքիրի և Վանի, արևմտյանից՝ Սեբաստիայի, Հյուսիս-արևելյանից՝ Ախալցխայի և Կարսի նախանգներին, արևելյանից՝ Իրանին (19-8րդ դարի սկզբից՝ նաև Ռուսաստանին): Նահանգի բնական սահմաններին անցնում էին Բյուրակն-Մնձուրյան, Մաղկանց, Հայկական Պար և Պոնտական լեռնաշղթաններով: Նշանավոր լեռներն են Բյուրակնը (Բինգյուլ), Այծպտկունքը, Գոհանամը, Դումլուն, Կոփը: Ձրառատ լեռներից սկիզբ են առնում Արևմտյան Եփրատ, Արևելյան Եփրատ (Արածանի), Ճորոխ և Արաքս գետերը:

Էրզրումի նահանգը Արևմտյան Հայաստանի հայաշատ նահանգներից էր, որի հայաբնակ 14 քաղաքներում (էրզրում, Բայազետ, Բաբերդ, Երզնկա, Սպեր, Դերջան, Խնուս, Քըղի, Հասանկալա, Կելկիթ, Թամզարա, Խորասան, Մժնկերտ) և մոտ հազար գյուղերում 19-րդ դարի 1-ին քառորդին ապրում էր 400 հազ. հայ: Հատկապես խիտ էին բնակեցված էրզրումի, Ալաշկերտի, Բասենի, Երզնկայի, Բաբերդի, Խնուսի, Բայազետի գավառները: Զբաղվում էին առեւտրով, արհեստներով, հացահատիկի մշակությամբ, անասնապահությամբ, այգեգործությամբ: Նշանավոր էին էրզրումի դաշտի կան, Աշկալա, Դվինիկ, Իլիջա (Ճերմուկ), Ջիֆթլիկ, Զիթող, Բայազետի՝ Արծափ, Մոսուն, Ալաշկերտի՝ Ամատ, Զետկան, Երզնկայի՝ Մթննի, Մեղուցիկ, Բաբերդի՝ Վարզահան, Բալախոռ, Քըղիի՝ Դարման, Խորս, Բասենի՝ Գոմաձոր, Դելի Բաբա, Խնուսի՝ Կարաչոբան գյուղերը, էրզրումի դաշտի Հինձք գյուղի Ս. Աստվածածին, Մուտուրկու գյուղի Ս. Լուսավորիչ և Խաչկավանքի համանուն վանքերը, Արաքսի վերա կառուցված Հովկի կամուրջը: Դիարինի գավառում էր գտնվում Ս. Հովհաննես (Ուչքիլիսա) վանքը: Հեթանոսական մեհյաններով և եկեղեցիներով հռչակված էր Երզնկան:

Էրզրումի նահանգը բաղկացած էր էրզրումի (էրզրումի, Բաբերդի, Դերջանի, Բասենի, Սպերի, Թորթումի, Կեսկիմի, Խնուսի, Քըղիի գավառակներով), Երզնկայի (Երզնկայի, Կամալի, Կերճանիսի, Ղուզուշանի, Կուրուչայի գավառակներով) և Բայազետի (Բայազետի, Ալաշկերտի, Դիարինի, Կարաքիլիսեի, Անթափի կամ Դութաղի գավառակներով) գավառներից: Նահանգի հայ բնակչության թիվը պատերազմի նախորյակին կազմում էր ավելի քան 200 հազար:¹

Թուրքական իշխանությունների կողմից Կարնո դաշտի հայկական գյուղերի տեղահանությունը սկսվեց 1915թ. մայիսի սկզբին: Խնչպես վկայել է ականատեսը, «Կարնոյ գիւղերի կարաւանը քալեց դէպի Մամախա-

¹Տե՛ս Հայկական համառոտ հանրագիտարան, հ.2, էջ 240-241:

Թուն՝ երեք մեծ խմբերով։ Առաջինը՝ բաղկացած Ղարարդ, Օձնի, Զիֆթլիկ, Կէզ և Արծաթի գիւղերի բնակչութիւնից. երկրորդը՝ Կան, Իլիճէ, Զիթող, Մուտուրկա, Հինձք, Դւնիկ և ուրիշ գիւղերից։ Հասան Մամախաթուն, երրորդ ճանապարհ չէր ելած երրորդ խումբը։ Առաջին խումբը՝ առանց ընդհանուր ջարդի հասաւ երզնկա, երկրորդ խումբը՝ Մամախաթունից սկսաւ ջարդուել. թափթփուքնին միայն հասան առաջին խմբին, որը նստած էր երզնկայի հարաւային կողմը՝ Եփրատի ափին։ Երրորդը՝ բաղկացած Ումուտումի, Պատիշէնի, Թարգունիի, Ուղտաձորի, երկնիստի, Նորշէնի և ուրիշ գիւղերի ժողովրդից, հասաւ Մամախաթուն, անկէ առաջնորդուելով տեղւոյն գայմագամի և չեթէների կողմանէ, հասան մինչև Խարիսխնի ու Փիրիչի մօտերը։ Գրեթէ բոլորը ջարդուեցին, որոնցմէ փախստական ազատուածներն ինկան Կարին և լեցուելով առաջնորդարան, պատմեցին իրենց գլխին եկած փորձանքը»:¹

Մեկ ուրիշ ականատես տվել է նաև գարդերն իրականացնողի անունը. «Երբ ամբողջ գիւղացիները ի մի կը հաւաքուին, կը սկսին խումբ-խումբ ճամբայ ելլել և յառաջանալ դէպի Մամախաթուն, որ է Դերջան գաւառի կեդրոնը։ Մամախաթունի գայմագամը կը սկսի պաշտօնապէս կաշառք առնել, որ ապահով դրկէ մինչև Երիզա։ Հայերը, նեղը մնացած, առանց գիտնալու, թէ ի՞նչ ճակատագիր կը սպասէ իրենց, ստիպուած էին ընդունիլ և հաւաքելով 800 օսմ. ոսկի, կու տան, որպէսզի ապահով դրկուին մինչև Երիզա։ Կաշառ տալէն վերջ մէկ օր ալ կը սպասացնեն և ճամբայ կը հանեն։ Միամիտ գիւղացիները խորհելով, թէ իրենց ապահովութիւնը գնուած է արդէն, անվախ կերպով ճամբանին կը շարունակեն, սակայն հազիւ թէ Գարասուի Կոթիւր կամուրջը կը հասնին՝ չեթէներու խումբէ մը յարձակում կը կրին, որուն ղեկավարն էր տեղւոյս փոլիս միւտիր Խիւլիսին, որը նշանաւոր էր նաև Ատանայի կոտորածին մէջ. կը սկսին կոտորել այրերը և կիները ջուրը լեցնել»:²

Նույն ճակատագիրը բաժին հասավ նաև Դերջանի, Բաբերդի, Բասենի բնակչությանը։ Ինչպես վկայել է Գարեգին Թուրիկյանը, «Դերջանցի ժողովուրդին մեծ մասը Կոթիւրի կամուրջին մօտ կոտորուած և ջուրը լեցուած է, իսկ մնացեալ մասը Եփրատի ամբողջ երկայնքէն մինչև Երզնկա քաղաքի արևմտեան կողմը՝ Քամախի կիրճը։ Ականատեսներու վկայութիւնը կայ, որ Բաբերդի տեղահանուած ժողովուրդին մէկ մասը, որոնց համար քառասուն սայլեր յատկացուցած է եղեր կառավարութիւնը, Կոթիւրի կամուրջին մօտ կանխաւ պատրաստուած չէթախումբը յարձակելով կոտորած է բոլորը՝ առանց խնայելու ոչ ոքի։ Դերջանի ազատուող ժողովուրդը կը պատմէ, որ Երզրումի, Դաշտի և Բասենի բնակիչ հայերուն մեծ մասը կոտորուեցաւ մեր աչքին առջև՝ մեղի հետ՝ Մամախաթունէն սկսեալ մինչև Քամախի կիրճը»:³

¹Տե՛ս սույն ժողովածուն, էջ 20-21։

²Նույն տեղում, էջ 66։

³Նույն տեղում, էջ 96։

Կարին քաղաքի տեղահանությունը սկսվեց հունիսի սկզբին, երբ նահանգի գյուղացիության տեղահանումն ու ոչնչացումն արդեն ավարտված էր: Առաջին երկու քարավանների մեջ մտնում էին հարուստ վաճառականները: Առաջին խմբի «վաճառականներն ինկան ճանապարհ և ընտրեցին Քղիի գծով անցնել Խարբերդ: Կառավարութիւնը թէպէտ որոշած էր, որ գնան դէպի Երզնկա, սակայն տեսնելով, թէ վաճառականների կամքին հակառակած պահուն դուրս պիտ գայ անպատեհութիւն՝ սիրով ընդունեց Քղի-Խարբերդ գիծը, քանի որ Հոն ալ կան զանոնք մաքրագործելու սպանդագործներ ու սառը մարմիններն ընդունող խո՛ր խո՛ր ձորեր»:¹

Ինչպես վկայել են այդ խմբից հրաշքով փրկված մի քանի կանայք, «յունիսի 3-ին 500 տնից ջոկում են 25 տուն հայեր, որոնք ձիերի վրայ բարձած իրենց ունեցուածքը, Բալուի և Քղիի ճանապարհով դիմում են Խարբերդ: Կէս ժամ հանգստանալուց յետոյ, Քղիի և Բալուի [միջև] գտնուած կիրճն են մտնում, որի երկու կողմերում տարածւում է անտառը: Կիրճը հասնելով, զինուորական Նիւսրէթ բէյը սուլում է և սուլոցի հետ քիւրտերն ու չէթանները հրացանաձգութեամբ յարձակում են գործում, իսկ ոստիկանները, պաշտպանելու փոխարէն, կրակում են օդի մէջ: Սկսում է մի անգութ կոտորած, ուր զոհ են գնում բոլոր տղամարդիկը և չատ կանայք»:²

Հունիսի 6-ին, «առանց ձայն ու ծպտունի պատրաստուեցաւ երկրորդ խումբը ու ճանապարհ ինկաւ որոշուած օրին: Կառավարութիւնը զանոնք խարելու համար, որպէս ապահովութեանց միջոց՝ անոնց հետ տուաւ 250ի չափ ոստիկան և հրամայեց գնալ Բաբերդի գծով, որպէս թէ Մամախաթունի գիծը կտրուած է քիւրտերի կողմանէ: Մինչդեռ իրականութիւնը բոլորովին տարբեր գոյն ունէր: Մամախաթունի գիծը որովհետև լեցուած էր գիւղացիների դիակներով և Մամախաթուն ու շրջակայքը տարաբախտ գիւղացիների փոքրիկներն ու կիններն մնացեր են բաց օդին անօթի և անսուազ, անոնց այդ վիճակը պիտի վրդովեցնէր քաղաքացիք և առիթ պիտի տարդիմելու հարկ եղած միջոցներուն, ասոր համար կառավարութիւնը խոհեմութիւն համարեց Բաբերդով հասցնել Երզնկա, քանի որ գործողութեանց համար կայ դեռ շատ միջոց և ո՞վ կարող է խլել այդ միջոցը իրանցից»:³ Հունիսի 15-ին նույն ճանապարհով շարժվում է վաճառականների վերջին խումբը:

Կարնո հայ բնակչության ամենաստվար դասը՝ արհեստավորությունը ճանապարհ է ընկնում Հունիսի 25-ին: Հուլիսի 8-ին քաղաքից հեռանում են որբեայրի կանայք և իրենց մանուկները, իսկ 16-ին՝ հայ բժիշկները, և ինչպես վկայում է ականատեսը՝ քաղաքում մնացին 10 տուն հայ արհեստավորներ:

Ականատեսի վկայությամբ, արհեստավորների քարավանը «մօտաւոր հաշուով ունէր 15.000 անդամ մեծ ու փոքր և 4000 եղան ու ձիերի սայլեր»:

¹ Տե՛ս սույն ժողովածուն, էջ 22:

² Նույն տեղում, էջ 45:

³ Նույն տեղում, էջ 22:

Սա խմբի մէջ կը գտնուէի և ես՝ դժբախտս: Տխուր, յուսահատ դուրս ելանք քաղաքից, ձգեցինք այն օճախները, որոնց մէջ ծնած ու սնած էինք, որոնց մէջ երազած էինք փայլուն ապագայի մը երանութիւնները, որոնց մէջ ապրած էինք լուսոյ ցոլքերի փայփայանքներովը: Մի վայրկեանի մէջ չքացաւ ամէնքն և մենք վերջին հրաժեշտը տալով, հեռացանք, համոզուած լինելով, որ ա՛լ չպիտի կարենանք տեսնել այս հին-հին յիշատակներով լեցուն հայրենիքը և այդ մէն մի յիշատակութեանց ընդունարանը եղող հայրենի տունը: Մինչև Բաբերդ չունեցանք կարեոր կորուստ: Հոն 5 օր հանգստանալէ վերջ առաջնորդուեցինք դէպի երզնկա: Դարձեալ ոչ մի փոփոխութիւն: Ճանապարհին մեզ եկաւ հասաւ Կարնոյ կուսակալ Հասան-Թահսին պէյր, իր հետ ունենալով Տրապիզոնի կուսակալը և Բաբերդի գայմագամը: Անոնց հետ միասին մտանք երզնկա: Այդ միջոցին երզնկան Սերաստիոյ կուսակալը և ուրիշ միւթեսարիֆներ ու գայմագամներ, հոն կոեցին, դարբնեցին մեր բախտը, մեր ճակատագիրը ու ահա՛ վեցերորդ օրը առաւօտեան շատ կանուխ մեզ յայտարարուեցաւ, որ պիտ ելենք, երթալու համար դէպի կամախ»:¹

Նույն քարավանի մեկ այլ անդամ, հրաշքով փրկվելուց հետո հետագայում հետեւյալն է արձանագրել. «Յուլիսի 18-ին միացան էրզրումի, Տրապիզոնի, Խարբերդի և Սվագի մարդակեր վալիները: Նրանց ժողովից անմիջապէս յետոյ միւս օրը մեզ Քեմախի մարդակուլ ուրծուն կիրճերով անցկացրին դէպի Քեմախ: Ամսիս 21-ին հասանք Քեմախ: Քեմախում էլ մի երկու օր մնալուց վերջ կրկին առաջ անցանք... Մեզանից շատ-շատերը կարծում էին և ենթադրում, որ ամէն չարիքը մեզանից անցած էր, նորից ամէննեին ոչինչ չէր պատահելու: Բայց աւա՛ղ. Մի գիշեր ընդարձակ ձորի մէջ գիշերելուց յետոյ առաւօտեան հազիւ երեսներս լուացել էինք, մեզ հրամայեցին աքսորի վկայականները (վեսիքանները) ստորագրելու պատրուակով մէկիկ-մէկիկ երիտասարդներին ձերբակալեցին ու հսկողութեան տակ առնին ամբողջ երիտասարդութեան: Չորս կողմերս արդէն ամէն տեղերից ժանդարմներն ու չէթաները շրջապատեցին և խառնելով ձիերի առաջները, վերադարձրին դէպի կրկին Քեմախ: Մեզ յետ տանելուց անմիջապէս յետոյ կանանց, օրիորդների, մատղաշ երեխաների ձայները երկինք բարձրացան և ամաչեցրին վերում գոյութիւն ունեցող Աստուծուն... Հրացանածգությունը սկսուեց ամէն կողմից: կանանց և մանուկների մէջ տեսարանը դարձաւ աւելի սոսկալի, աւելի սիրտ կտրատող... Իսկ մեզ 6 ժամուայ ճանապարհը ծեծելով, վազեցնելով՝ 3 ժամից բերին քաղաք: Մի քանի վայրկեան սպասելուց յետոյ մի մասը, օրինակ 350 հոգուն բանտարկեցին մի այնպիսի ախոռի մէջ, ուր հազիւ կարելի էր 5 ձի տեղադրել: 575 մարդ հայոց եկեղեցին լցրին, հայոց դպրոցը՝ 425 մարդ: Վերջապէս, ամբողջին այդ օրը բանտարկելուց վերջ, միւս օրը, այն է՝ յուլիսի 27-ին կէսօրից երեք ժամ անց, բանտի դռներից մէկիկ-մէկիկ մեզ հանեցին դուրս ու պարաններով ուժեղ կա-

¹ Տե՛ս սույն ժողովածուն, էջ 24: